

ARTIKELEN

Criminaliteit en werk

Een veelzijdig verband

Judith van Erp, Victor van der Geest, Wim Huisman & Janna Verbruggen

Woning, werk en wijf. In het reclasseringsjargon zijn dit al heel lang de drie voorwaarden voor succesvolle resocialisatie van delinquenten na detentie en voor preventie van recidive. Vooral werk wordt vaak gezien als een mogelijke oplossing voor problemen met delinquentie en criminaliteit. Het maatschappelijke belang en de – vaak ook complexe – rol van werk in de theorievorming hebben ertoe geleid dat het onderwerp ‘criminaliteit en werk’ in toenemende mate kan rekenen op de belangstelling van criminologen. In criminologisch onderzoek wordt de negatieve relatie tussen werk en criminaliteit zowel theoretisch als empirisch ondersteund (Fagan & Freeman, 1999; Staff e.a., 2010). Door het gebruik van sterke methodologische onderzoeksdesigns is de wetenschappelijke basis van deze algemene vooronderstelling sterker geworden. Door de invloed van het levensloopsperspectief is binnen de criminologie sprake van een zekere revival van thema’s die enkele decennia terug centraal stonden in de criminologie, bijvoorbeeld in de Utrechtse school, die in werk vooral een kans op resocialisatie zag, en in de kritische criminologie, die vooral wees op het negatieve stigma van een strafblad voor het vinden van werk.

In de levensloopcriminologie is veel aandacht voor de manier waarop werk crimineel gedrag kan verminderen of doen stoppen (Uggen & Wakefield, 2008). Een (vaste) baan zorgt niet alleen voor inkomen, maar brengt ook een bepaalde mate van ‘volwassenheid’, en verantwoordelijkheden met zich mee (Laub & Sampson, 2003). Het hebben van werk kan zo, naast belangrijke gebeurtenissen in andere levensdomeinen, zoals trouwen of het krijgen van kinderen, als keerpunt in de criminele carrière fungeren. De verwachting is dat naarmate de binding met werk toeneemt, en werk een belangrijkere plek inneemt in het leven van een individu, criminaliteit (met de bijbehorende risico’s) steeds minder aantrekkelijk wordt. Ondanks het feit dat deze theorie vooral in de Verenigde Staten is getoetst (slechts een beperkt aantal Nederlandse studies onderzocht de genoemde mechanismen), is het re-integreren van ex-delinquenten op de arbeidsmarkt een belangrijk onderdeel van de nazorg. Aangezien Nederland als ‘verzorgingsstaat’ een vrij unieke positie inneemt met relatief lage werkloosheidscijfers, maar ook goede sociale voorzieningen, is het interessant om te laten zien welke rol werk in criminele carrières in Nederland kan spelen.

Omgekeerd is er aandacht voor het negatieve effect van eerdere delinquentie op de kansen op de arbeidsmarkt. Langlopend Amerikaans experimenteel onderzoek

laat zien dat een strafblad of detentieverleden de kans op werk negatief beïnvloedt (Pager, 2003). Ook op de lange termijn kan een strafblad de inkomenspositie negatief beïnvloeden (Nagin & Waldfogel, 1998).

Maar de criminologische belangstelling voor werk gaat verder dan de criminaliteitsremmende werking ervan. Werk kan immers ook gelegenheid bieden voor criminaliteit. De werksituatie kan van invloed zijn op de motivatie tot het plegen van delicten, op het vinden of zich presenteren van aantrekkelijke doelwitten en op de aanwezigheid of afwezigheid van controle en sanctionering. Kenmerkend aan deze vormen van criminaliteit is dat de werkverschaffende organisatie kan dienen als 'dader, wapen, medeplichtige, motief, excuus en/of doelwit van het criminele gedrag' (Punch, 1996). Vanuit de routineactiviteitentheorie kan begrepen worden hoe op de werkvloer bepaalde gelegenheden tot criminaliteit samenhangen met de aard van het werk (Benson e.a., 2009). Werk kan een risicofactor zijn voor criminaliteit als de werksituatie de gelegenheid of de motivatie biedt voor het vertonen van crimineel gedrag. Werk kan zo de kans op daderschap verhogen. Hetzelfde kan gesteld worden ten aanzien van het risico op slachtofferschap: ook dat kan werkgerelateerd zijn. Werksituaties kunnen de kans op slachtofferschap vergroten door onveilige arbeidsomstandigheden, maar ook door vormen van misbruik van hiërarchische verhoudingen (discriminatie, seksuele intimidatie) of fraude ten koste van werknemers (pensioenfraude).

Dit themanummer

Vanuit de criminologie wordt onderzoek naar verschillende facetten van de relatie tussen criminaliteit en werk uitgevoerd. Niet alleen vanuit de criminologie, maar ook vanuit bijvoorbeeld de economie en sociologie is aandacht voor de relatie tussen criminaliteit en werk(loosheid) (Raphael & Winter-Ebner, 2001). De wetenschappelijke validering van de alom veronderstelde negatieve relatie tussen werk en criminaliteit is bijzonder relevant voor criminaliteitsbeleid. Enerzijds plaatst zij kanttekeningen bij de hedendaagse roep om strenger straffen. Anderzijds wijst zij op een alternatief voor de huidige focus op situationele criminaliteitspreventie en de punitieve toepassing van het strafrecht. Een beter begrip van de mate waarin achtergronden een rol spelen in het vinden van werk, en de wijze waarop werk vervolgens leidt tot terugdringen van criminaliteit, is van maatschappelijk belang. Werk neemt in die zin een belangrijke plaats in het dagelijks leven van een belangrijk deel van de bevolking in. Werkgerelateerde criminaliteit kan daarentegen de samenleving, organisaties en individuen veel schade berokkenen.

Al met al voldoende aanleiding voor een themanummer over de verschillende relaties tussen criminaliteit en werk. In dit themanummer worden deze relaties vanuit de drie hiervoor kort geïntroduceerde richtingen belicht: werk als oorzaak van criminaliteit, werk ter preventie van criminaliteit en criminaliteit als belemmering van werk. In het navolgende worden deze drie perspectieven nader uitgewerkt en de bijdragen aan dit themanummer vanuit deze perspectieven geïntroduceerd.

Werk als oorzaak van criminaliteit

Criminaliteit op het werk is er in allerlei vormen en kan variëren van grootschalige georganiseerde fraude, zoals de boekhoudfraudes bij ENRON en de prijsafspraken in de bouwnijverheid, tot kleinschalige werknemerscriminaliteit, waarbij een werknemer bijvoorbeeld geld steelt van zijn werkgever. Hoewel verschillende vormen van werkgerelateerde criminaliteit variëren in aard en omvang, kan criminaliteit in de werksituatie aanzienlijke schade ten gevolge hebben.

Criminaliteit op het werk vormt inmiddels een klassiek terrein van criminologische studies. In 1939 introduceerde Sutherland de term witteboordencriminaliteit als 'crime committed by a person of respectability and a high social status in the course of his occupation'. De relatie met werk is dus al ingebakken in deze definitie. Centraal bij de verklaring van witteboordencriminaliteit staan de macht en het vertrouwen dat verbonden is aan de functie van hooggeplaatste personen binnen een organisatie en waarvan misbruik wordt gemaakt bij het plegen van criminaliteit (Benson & Simpson, 2009; Van de Bunt, 2010). De toevoeging 'white-collar' is een verwijzing naar deze hiërarchie, en tegelijk een term die het onderscheid benadrukt met 'blue collar crime', ofwel de criminaliteit van de arbeidsklasse.

Kritiek op de definitie van witteboordencriminaliteit was dat deze te weinig specifiek is en bijvoorbeeld geen onderscheid maakt tussen criminaliteit die wordt gepleegd namens de organisatie en ten behoeve van het bereiken van organisatiedoelen en criminaliteit die wordt gepleegd voor het eigen gewin en veelal ten koste van de organisatie (Clinard & Quinney, 1973). Voor deze twee vormen zijn de termen *corporate crime* en *occupational crime* (of *workplace crime*) geïntroduceerd, met elk hun eigen onderzoekstradities. In de Nederlandstalige criminologie zijn deze termen vertaald als 'organisatiecriminaliteit' en 'werknemerscriminaliteit' (Van de Bunt & Huisman, 2007). Organisatiecriminaliteit heeft inmiddels een vaste plaats gekregen in het landschap van de Nederlands(talig)e criminologie. De afgelopen jaren zijn twee themanummers verschenen over organisatiecriminaliteit (2004/2) en de aanpak daarvan (2008/2). Veel minder aandacht is er voor werknemerscriminaliteit. Klassiek is de studie van Hoekema (1972) naar diefstal door havenarbeiders bij Rotterdamse stuwadoorsbedrijven. Recentere studies naar dit fenomeen zijn die van Cools (1994), Van den Heuvel (1999) en Rovers en De Vries Robbé (2005).

Ook op het onderscheid tussen organisatiecriminaliteit en werknemerscriminaliteit is kritiek te formuleren. De begrippen en daaromtrent ontwikkelde theorieën zijn afgeleid van casestudies van regelovertredend gedrag binnen grote arbeidsorganisaties. De vraag is of het onderscheid ook goed toepasbaar is op criminaliteit gepleegd in kleine organisaties. Veel van de geregistreerde wetsovertredingen in Nederland worden gepleegd in het midden- en kleinbedrijf (Van de Bunt & Huisman, 2007). Het onderscheid tussen organisatiecriminaliteit en werknemerscriminaliteit lijkt daar te vervagen. Want wie is de begunstigde van delicten gepleegd door de directeur-eigenaar van een kleine onderneming, de organisatie of het individu? Maar wellicht kan hetzelfde gesteld worden van criminaliteit door de top van grote ondernemingen, wanneer het behalen van organisatiedoelen door

koersmanipulatie, boekhoudfraude of kartelafspraken tevens leidt tot het binnenhalen van grote persoonlijke bonussen.

Daarnaast loopt het onderscheid op organisatiebelang en eigenbelang niet parallel met het onderscheid naar functie en plaats in de hiërarchie. Ook lager geplaatste werknemers kunnen delicten plegen met het oog op het bereiken van organisatie-doelen, zoals bijvoorbeeld in de zaak TCR, waarbij werknemers uit de lagere regio's van de organisatie illegale lozingen van verontreinigde stoffen uitvoerden (Eshuis & Van den Berg, 1995). En ook de allerhoogste baas kan ten koste van de organisatie zijn zakken vullen, zoals bleek uit de casestudies van Punch van 'managers who loot their own company' (Punch, 1996).

Verder dient volgens Friedrichs (2002) ook het begrip werknemerscriminaliteit voor conceptuele duidelijkheid verder te worden gedifferentieerd. Hij stelt voor de term 'occupational crime' te reserveren voor delicten die worden gepleegd voor individueel financieel gewin – of om financieel verlies te voorkomen – in de context van een legitieme beroepsuitoefening. De term 'workplace crime' zou moeten worden gebruikt voor conventionele vormen van criminaliteit die op zich niet werkgerelateerd zijn, maar die wel op de werkvloer worden gepleegd, zoals gewelds- en zedendelicten.

Verskillende factoren spelen een rol bij het ontstaan van werkgerelateerde criminaliteit. Deze factoren kunnen grofweg ingedeeld worden in motivationele factoren en gelegenheidsfactoren, die niet los van elkaar te zien zijn (Coleman, 1995). Ook in de routineactiviteitentheorie (Cohen & Felson, 1979) staan de factoren motivatie en gelegenheid centraal. Deze theorie stelt dat criminaliteit plaats zal vinden wanneer er sprake is van een gemotiveerde dader, de aanwezigheid van een geschikt doelwit en gebrek aan toezicht en controle. Bij werkgerelateerde criminaliteit kan het juist de werksituatie zijn die van invloed is op de motivaties, die de gelegenheid kan bieden en die de mate van controle bepaalt.

Motivatie voor het plegen van werkgerelateerde criminaliteit kan op verschillende manieren tot stand komen. Allereerst kunnen individuele factoren, zoals persoonlijkheidskenmerken, ten grondslag liggen aan de motivatie voor het plegen van werkgerelateerde criminaliteit. Met name bij werknemerscriminaliteit lijken individuele factoren een rol te spelen. Zo blijkt bijvoorbeeld een gebrek aan persoonlijke integriteit bij te dragen aan het tot stand komen van werknemerscriminaliteit (Lee e.a., 2005). Lang werd aangenomen dat mensen die zich schuldig maken aan witteboordencriminaliteit 'gemiddelde' persoonlijkheidskenmerken hebben (Braithwaite, 1984; Coleman, 1995). Toch schetsen biografieën van witteboordencriminelen deze daders als hebzuchtig, roekeloos en narcistisch (Shover & Hunter, 2010). Overtuigend empirisch bewijs voor een deviant persoonlijkheidsprofiel van witteboordencriminelen ontbreekt echter (Ragatz & Fremouw, 2010; Blickle e.a., 2006; Piquero e.a. 2008).

Behalve individuele factoren is ook de organisatie waarin men werkzaam is van belang voor de motivatie om criminaliteit te plegen. Binnen organisaties kunnen motivaties voor crimineel gedrag aangeleerd worden. Differentiële associatie verwijst naar het proces waarin crimineel gedrag in interactie met anderen wordt aangeleerd (Sutherland, 1949). Het aanleren van crimineel gedrag bevat twee ele-

menten, namelijk de vaardigheden die nodig zijn voor het plegen van criminaliteit, en attitudes ten gunste van criminaliteit, waaronder neutralisatietechnieken. Enerzijds kunnen neutralisatietechnieken, nadat criminaliteit is gepleegd, door daders gebruikt worden om hun gedrag goed te praten. Anderzijds kunnen deze technieken ook al een onderdeel van de motivatie om criminaliteit te gaan plegen vormen (Coleman, 1995; Sykes & Matza, 1957). Neutralisatietechnieken maken het mogelijk om de regels te overtreden, omdat deviante handelingen gerechtvaardigd worden. Zo kan de werknemer die geld steelt van zijn werkgever zijn deviante handeling neutraliseren door te denken dat hij recht heeft op het geld, omdat zijn werkgever hem te weinig betaalt. Binnen grote organisaties kan het overtreden van regels geneutraliseerd worden door te stellen dat er door bepaalde regelgeving onmogelijke eisen worden gesteld, waardoor economische doelen niet behaald kunnen worden (Benson, 1998).

Geis (1996) toonde aan dat differentiële associatie en het gebruik van neutralisatietechnieken een rol speelden bij de illegale prijsafspraken tussen 'heavy electrical equipment'-bedrijven. Werknemers werden door hun meerdere meegenomen naar vergaderingen waar illegale prijsafspraken werden gemaakt. Zo leerden ze deze manier van werken, die binnen de organisaties normaal was geworden, en gebruikten ze neutralisatietechnieken om hun geweten te sussen, bijvoorbeeld door zichzelf voor te houden dat er niemand door de prijsafspraken geschaad zou worden. Dezelfde neutralisaties speelden een belangrijke rol bij de illegale prijsafspraken in de Nederlandse bouwnijverheid (Van den Heuvel e.a., 2003).

De organisatiecultuur, en het ethisch klimaat dat heerst binnen een organisatie, zal een belangrijke rol spelen bij het al dan niet overtreden van de regels. Kritiek op deze verklaring is dat organisatieculturen moeilijk te operationaliseren en te meten zijn en daarmee ook de causale relatie met regelovertredend gedrag (Shover & Hochstetler, 2002), ook al zijn er wel instrumenten ontwikkeld voor een dergelijke cultuurdiagnose (Kaptein, 2008).

Verder kan de druk op het behalen van organisatiedoelen een motivatie vormen voor het overtreden van wettelijke regels, in het bijzonder wanneer deze doelen in gevaar komen (Jenkins & Braithwaite, 1993).

Naast motivatie speelt ook gelegenheid een belangrijke rol bij het tot stand komen van (werkgerelateerde) criminaliteit. Crimineel gedrag kan niet plaatsvinden als daar geen gelegenheid toe is. Gelegenheid bestaat volgens Cohen en Felson (1979) uit twee componenten, namelijk de aanwezigheid van een geschikt doelwit en de afwezigheid van toezicht.

Een geschikt doelwit kan in het geval van werkgerelateerde criminaliteit niet alleen een fysiek doelwit, zoals geld of goederen, zijn, maar ook een meer abstract doelwit, bijvoorbeeld een proces of procedure, zoals het declareren van kosten voor behandelingen door artsen bij zorgverzekeraars (Benson e.a., 2009). Juist de werksituatie kan gelegenheid bieden voor crimineel gedrag, hoewel de mate waarin de werksituatie gelegenheid biedt verschilt tussen branches, organisaties en beroepen. Volgens Mars (1982) wordt gelegenheid bepaald door de manier waarop de werksituatie georganiseerd is. Hij deelt beroepen in aan de hand van twee dimensies: de 'grid'- en groepsdimensie. De 'grid'-dimensie betreft de mate

van autonomie die iemand in zijn werksituatie heeft. Iemand die weinig beperkingen in zijn werksituatie kent, heeft meer gelegenheid voor crimineel gedrag. De groepsdimensie verwijst naar de mate waarin men op het werk onderdeel van een groep uitmaakt. Deze groepsdimensie kan echter twee kanten uit werken. Enerzijds kan crimineel gedrag eerder tot stand komen wanneer men in een groep werkt waarin definitives ten gunste van criminaliteit heersen. De eerdergenoemde processen van differentiële associatie en het aanleren en gebruiken van neutralisatietechnieken ('iedereen doet het') zullen dan een rol spelen. Anderzijds heeft iemand die in groepsverband werkt minder gelegenheid tot crimineel gedrag, omdat de leden van de groep toezicht kunnen houden en sociale controle kunnen uitoefenen.

Een gebrek aan controle en toezicht is het derde element van de routineactiviteitentheorie: wanneer er weinig toezicht is, is er meer gelegenheid tot het plegen van delicten. Er kan onderscheid gemaakt worden tussen informele en formele controle. Informele controle van collega's kan criminaliteit voorkomen. Echter, in organisaties waarin werkgerelateerde criminaliteit als normaal gezien wordt, zullen mensen die werkzaam zijn binnen de organisatie juist niet zo snel iets zeggen van regelovertrekend gedrag. Hoewel er na geruchtmakende voorbeelden als Ad Bos en Paul van Buitenen recentelijk veel belangstelling is voor het fenomeen klokkenluider, is er buiten onderzoek naar klokkenluiden (Vermaas e.a., 2002; Lissenberg, 2008) weinig wetenschappelijke aandacht voor vormen van informele sociale controle in organisaties.

Daarnaast is er formele controle, in de vorm van instanties die verantwoordelijk zijn voor handhaving, toezicht en sanctionering. Door controle van deze instanties wordt de gelegenheid om regels te overtreden beperkt. Dergelijke instanties staan echter meestal op afstand, waardoor organisaties weinig controle ervaren. Ook kan regelgeving, bedoeld om regelovertrekend gedrag tegen te gaan, juist het tegenovergestelde bereiken. Voor branches die te maken hebben met strikte regelgeving, kunnen illegale mogelijkheden aantrekkelijker worden wanneer het bijvoorbeeld veel moeite of geld kost om de regels na te leven (Coleman, 1995).

In een poging toezicht op regel naleving binnen de organisatie te vergroten, proberen steeds meer organisaties van binnenuit regelovertrekend gedrag te voorkomen door middel van het implementeren van *compliance*-systemen en het aanstellen van *compliance officers*. Door dit interne toezicht op het naleven van de regels wordt een organisatiecultuur gecreëerd waarin minder gelegenheid is voor criminaliteit. Het criminologisch onderzoek naar de werking van deze bedrijfsinterne rechtshandhaving staat nog in de kinderschoenen (Verhage, 2011).

Uit het vorenstaande wordt duidelijk dat verklaringen voor werkgerelateerde criminaliteit niet eenvoudig zijn, maar dat een complex geheel van factoren op micro-, meso- en macroniveau een rol speelt bij criminaliteit op het werk. Motivaties en gelegenheden zullen bovendien verschillen tussen organisaties en beroepen. Twee bijdragen aan dit themanummer over werk en criminaliteit laten zien hoe verschillende factoren gerelateerd aan organisaties en beroepen een rol kunnen spelen bij criminaliteit op het werk.

In de bijdrage van **Van de Bunt, Huisman en Van Wingerde** worden twee typen functies van beroepen bij georganiseerde misdaad besproken. Naast dat bepaalde beroepen gelegenheid bieden voor criminaliteit, kunnen bepaalde beroepen ook bijdragen aan het afschermen van criminele activiteiten. Voor deze tweede rol van beroepen bij criminaliteit is tot nog toe weinig aandacht geweest.

Dormaels en Vande Walle beschrijven een bepaald type werkgerelateerde criminaliteit, namelijk corruptie bij de Belgische douane. Zij betogen dat een anticorruptietraining gericht op individuele verantwoordelijkheid niet voldoende is om corruptie te bestrijden, aangezien ook factoren op meso- en macroniveau een rol spelen. De auteurs laten zien dat ook factoren als de organisatiecultuur en neutralisatietechnieken een rol spelen.

Werk ter preventie van criminaliteit

In de levensloopcriminologie is veel aandacht voor de manier waarop werk crimineel gedrag kan verminderen of doen stoppen. Leidt werk tot een afname in criminaliteit? Of hebben bepaalde delinquenten al bij voorbaat een betere uitgangspositie op verschillende levensdomeinen, waardoor ze ook minder delinquent actief zijn? Met name het onderzoek van Sampson en Laub (1993; Laub & Sampson, 2003) speelt een belangrijke rol in de theorievorming. Zij reconstrueerden de levens van 500 hoogrisicomannen tot 70-jarige leeftijd, interviewden een deel van die mannen, en lieten zien dat werk, naast belangrijke gebeurtenissen in andere levensdomeinen, een *keerpunt* in de criminele carrière kan veroorzaken.

In de *age-graded theory of informal social control* (Sampson & Laub, 1993) staat de binding tussen het individu en zijn of haar veranderende sociale omgeving centraal. Een sterkere binding met het werk heeft tot gevolg dat de sociale controle op de werkvloer geleidelijk aan onderdeel wordt van het zelfbeeld. Vooral de toename in verantwoordelijkheden, gevoelens van competentie, en tevredenheid bevorderen dit proces, en vergroten wat in de literatuur wordt aangeduid als het *sociaal kapitaal* van een persoon. Naarmate een baan belangrijker wordt voor een persoon, vergroot dit ook de risico's van criminaliteit – er komt immers meer op het spel te staan dan alleen een inkomstenbron.

Gelegenheidstheorieën benadrukken juist het *onmiddellijke* preventieve effect van werk op criminaliteit. De routineactiviteitentheorie (Cohen & Felson, 1979) stelt dat werk leidt tot een verandering in dagelijkse routine. Dit kan enerzijds leiden tot een vermindering van ongestructureerde activiteiten die de kans op criminaliteit verhogen (Warr, 1998), maar kan anderzijds – zoals beschreven in de vorige paragraaf – ook leiden tot nieuwe mogelijkheden voor criminaliteit (Felson, 1986). De strain-theorie (Merton, 1938; Agnew, 1985) benadrukt de inkomsten van werk. Wanneer het salaris overeenkomt met de economische ambities van een individu, dan zal dit leiden tot een afname in criminaliteit. Als daarentegen de mogelijkheden om een relatief goed inkomen te verdienen beperkt zijn (bijvoorbeeld door hoge lokale werkloosheid, een gebrek aan opleiding van het individu of doordat een detentieverleden of strafblad de kans op werk verkleint – zoals beschreven in de volgende paragraaf), dan kunnen bepaalde vormen

van criminaliteit in beeld komen om die ambities toch te verwezenlijken. De strain-verklaring is dus niet alleen van toepassing op het effect van werkloosheid op criminaliteit, maar impliceert ook dat personen met laaggekwalificeerde banen en beperkte vooruitzichten een verhoogde kans hebben op criminaliteit.

Vooralsnog is er op basis van bestaand empirisch onderzoek geen eenduidige conclusie te geven over het effect van werk op criminaliteit. Veel longitudinale studies bevestigen het negatieve effect van werk op criminaliteit (zie voor een overzicht Uggen & Wakefield, 2008), maar de mate waarin dit effect optreedt, lijkt grotendeels afhankelijk van de kwaliteit van werk (Fagan & Freeman, 1999; Apel e.a., 2006), de stabiliteit (Laub e.a., 1998) en de leeftijd waarop iemand werkt (Paternoster e.a., 2003). Experimenteel onderzoek naar de effecten van werk op criminaliteit is nauwelijks gedaan, en het beperkte aantal studies dat wel gebruik maakt van gerandomiseerde toewijzing vindt weinig tot geen effect van werk op criminaliteit (Piliavin & Gartner, 1981; Rossi e.a., 1980). Dit kan twee dingen betekenen: (1) dat de effecten gevonden in niet-experimenteel onderzoek zijn toe te schrijven aan selectie (achtergrond- en persoonskenmerken zijn bepalend voor zowel werkkansen als criminaliteit; Gottfredson & Hirschi, 1990; Paternoster e.a., 2003), of (2) dat experimentele toewijzing aan de conditie werk of werkloosheid in de échte wereld heel moeilijk uitvoerbaar is (met name door selectieve en vroegtijdige uitval; zie ook Bushway & Reuter, 2002). De vraag of het effect van werk op criminaliteit *causaal* of *spurieus* is, blijft dus eigenlijk onbeantwoord.

In elk geval heeft het verscherpte debat hierover geleid tot de ontwikkeling van geavanceerde statistische technieken die, gegeven een niet-experimenteel design, rekening houden met de verschillen tussen personen. Een groeiend aantal criminologische studies maakt gebruik van zulke quasi-experimentele technieken om het (netto-)effect van werk op criminaliteit te schatten. Dit is met name belangrijk in onderzoek naar populaties met crimineel actieve of 'hoog risico'-groepen – ofwel groepen met een wezenlijk andere uitgangspositie – want juist zij hebben in de regel weinig opleiding, zijn vaker werkloos of zijn actief in laaggekwalificeerde banen (Crutchfield & Pitchford, 1997; Pager, 2003; Western, 2002).

Hoewel de realiteit soms weerbarstig is als het gaat om het aan het werk helpen, en houden, van deze moeilijk inzetbare groepen, zijn juist deze groepen interessant met het oog op interventies. Het re-integreren van ex-gedetineerden op de arbeidsmarkt is, naast bepaalde voorwaarden in andere levensdomeinen (zoals goede huisvesting), een belangrijk onderdeel in de resocialisatie. Toch is de empirische ondersteuning voor het preventieve effect van werk op criminaliteit in Nederland beperkt. Levenslooptheoretische verklaringen zijn voornamelijk in de Angelsaksische landen getoetst, op relatief oude cohorten (en dus ook in een andere historische context), wat de generaliseerbaarheid van resultaten beperkt. Een Finse studie naar levenslooptransities laat bijvoorbeeld zien dat, in tegenstelling tot Amerikaanse studies, behalve het hebben van werk ook samenwonen en ouderschap leiden tot een afname in crimineel gedrag (Savolainen, 2009). De auteurs schrijven deze resultaten toe aan het gegeven dat samenwonen in Finland meestal voorafgaat aan trouwen, en de forse uitkeringen die de Finse overheid toekent aan gezinnen met kinderen. Ook Nederland neemt als verzorgingsstaat een unieke positie in met relatief lage werkloosheidscijfers, en ook goede sociale

voorzieningen. Werklozen komen in de meeste gevallen in aanmerking voor een uitkering, en deze inkomenszekerheid speelt mogelijk een rol in het effect van werk(loosheid) op criminaliteit. Het is daarom belangrijk om te onderzoeken welke rol werk in criminele carrières in Nederland kan spelen.

In de bijdrage van **Verbruggen, Blokland en Van der Geest** wordt de relatie onderzocht tussen de criminele carrière en arbeidscarrière in een groep hoogrisicomannen en -vrouwen. Op basis van registerdata wordt allereerst een beeld gegeven van de arbeidsparticipatie in deze laagopgeleide groepen. Hoe goed doen deze mannen en vrouwen het in vergelijking tot de Nederlandse populatie? Zijn ze bovendien in staat om werk vast te houden? Vervolgens wordt gekeken in hoeverre arbeidsparticipatie (aan het werk zijn) en stabiliteit (aan het werk blijven) leiden tot een afname in criminaliteit. Dit type onderzoek, en met name het gebruik van gedetailleerde longitudinale data over werk, is nog maar weinig gedaan. Het onderzoek koppelt terug naar verschillende eerdergenoemde levenslooptheoretische verklaringen.

Criminaliteit als belemmering voor werk

Juist voor ex-gedetineerden is het vinden van een baan van belang om de kans op toekomstige recidive te verkleinen. Ex-gedetineerden ondervinden echter grote problemen bij het (opnieuw) betreden van de arbeidsmarkt. Internationaal onderzoek laat consequent zien dat ex-gedetineerden in slechte werk- en inkomenssituaties verkeren (Dirkzwager e.a., 2009). Ook in Nederland zijn veel delinquenten na hun detentie werkloos en dakloos en hebben financiële problemen (Dirkzwager e.a., 2009). Die problemen worden niet uitsluitend door de detentie veroorzaakt: ook vóór de detentie kwamen verslaving aan drugs, alcohol of gokken, schulden, dakloosheid en een gebrek aan opleiding frequent voor. In veel gevallen is sprake van complexe problematiek die de toetreding op de arbeidsmarkt belemmert.

De vraag is daarom in hoeverre de arbeidsmarktsituatie van ex-gedetineerden verschilt van groepen met enigszins vergelijkbare problemen, zoals daklozen of drugsverslaafden. Voor Nederland zijn kwantitatieve gegevens over de arbeidsmarktsituatie van ex-gedetineerden tot dusver slechts beperkt verzameld in het kader van specifieke interventies (Kuppens & Ferwerda, 2008; Van Wingerden e.a., 2010). De meest recente gegevens zijn afkomstig uit de eerste versie van de WODC-Monitor Nazorg Ex-gedetineerden (Weijters & More, 2010). Deze monitor brengt in kaart in hoeverre gedetineerden in de samenleving integreren na detentie en in hoeverre zij problemen ervaren op belangrijke leefgebieden, waaronder inkomen. Uit de eerste versie van de monitor blijkt dat driekwart van de gedetineerden een inkomen had voor detentie, waarvan bijna de helft (46,3 procent) een inkomen uit arbeid. Direct na detentie heeft 58,6 procent van de gedetineerden een inkomen (Weijters & More, 2010, 34). Het is niet voor de gehele onderzoekspopulatie bekend of dit een uitkering is of dat de ex-gedetineerden erin slagen opnieuw een baan te vinden. Alleen voor de gemeente Eindhoven kon worden vastgesteld dat twee derde van de gedetineerden die voor detentie inko-

men uit arbeid ontvingen, ook na detentie inkomen uit arbeid ontving (Weijters & More, 2010, 49).

Er zijn grofweg twee redenen waarom de toegang tot werk van ex-gedetineerden problematisch verloopt. In de eerste plaats beschikken zij vaak niet over de vaardigheden die het succesvol vervullen van een reguliere baan mogelijk maken. Daarbij gaat het om vakkennis, maar ook om sociale vaardigheden en gedrag. Diverse resocialisatieprojecten tijdens en na de detentie richten zich daarom op het oplossen van deze problemen. Het internationale 'What Works'-onderzoek heeft inmiddels enkele succesfactoren van deze trajecten benoemd. Daartoe behoren intensieve begeleiding en training 'on the job' van basisvaardigheden, het helpen organiseren van de randvoorwaarden en het aanpakken van problemen op andere leefgebieden, zoals met verslaving, huisvesting of sociale contacten. Ook het ondersteunen van de werkgevers bij problemen met de werknemer is een belangrijk onderdeel van deze begeleiding (Fischer, 2011). Wil er sprake zijn van effect op criminele recidive, dan zijn dus zeer intensieve programma's nodig die al starten tijdens de detentie. Omdat de nazorg aan ex-gedetineerden de verantwoordelijkheid is van gemeenten die ook andere moeilijk te bemiddelen personen naar de arbeidsmarkt moeten leiden, zijn er weinig programma's specifiek voor ex-gedetineerden en is het de vraag of ex-gedetineerden in de reguliere trajecten een plaats vinden.

Een tweede verklaring voor de achterstand van ex-gedetineerden op de arbeidsmarkt ligt niet in ontbrekende vaardigheden, maar in de detentie als zodanig. Algemeen wordt verondersteld dat het hebben van een strafblad stigmatiserend werkt en de kansen op werk negatief beïnvloedt omdat werkgevers een ex-gedetioneerde niet betrouwbaar achten. Een strafblad is met andere woorden een 'negatief cv', mits werkgevers over dit strafblad worden geïnformeerd (Jacobs & Crepet, 2008; Boone, 2011). Empirische onderbouwing van deze veronderstelling komt uit een reeks van experimenten waarin sollicitatiebrieven zijn voorgelegd aan potentiële werkgevers (Schwartz & Skolnick, 1962; Pager, 2003), in Nederland met de klassieke experimentele studie van Buikhuisen en Dijksterhuis (1969) waarin zij het effect onderzochten van drie verschillende sollicitatiebrieven op het verkrijgen van een uitnodiging voor een sollicitatiegesprek. De eerste brief meldde geen crimineel verleden, de tweede brief vermeldde een veroordeling voor diefstal inclusief een maand gevangenisstraf, en de derde brief vermeldde een veroordeling voor rijden onder invloed. Op de brieven zonder vermelding van een crimineel verleden volgde in ruim de helft van de gevallen een uitnodiging, op de brieven met een veroordeling voor diefstal in een derde van de gevallen, en van de brieven waarbij rijden onder invloed werd vermeld, resulteerde een kwart in een uitnodiging voor een gesprek. Het zou interessant zijn te bezien of deze verhoudingen anno 2011 hetzelfde liggen of dat de maatschappelijke normen met betrekking tot diefstal en rijden onder invloed inmiddels zijn omgedraaid. Ook is relevant in hoeverre de stigmatiserende werking van een strafblad zich verhoudt tot andere stereotypen. Zo blijkt uit de studie van Pager (2003) dat rassendiscriminatie in de Verenigde Staten voor een grotere achterstand op de arbeidsmarkt

zorgt dan een strafblad. Haar studie wees uit dat blanke sollicitanten met een strafblad de helft minder vaak werden uitgenodigd voor een sollicitatiegesprek dan blanke sollicitanten zonder strafblad, maar nog altijd vaker dan zwarte sollicitanten zonder strafblad.

De bestaande kennis over het effect van detentie op de toegang tot de arbeidsmarkt wijst, samengevat, uit dat dit effect aanzienlijk is en zowel voortkomt uit een kwalitatieve achterstand van ex-gedetineerden ten opzichte van hun niet-delinquente concurrenten op de arbeidsmarkt als uit het stigma dat een strafblad met zich meebrengt. De bijdrage van **Ramakers, Van Wilsem, Fleischmann, Apel, Goudriaan en Beijersbergen** in dit themanummer voegt aan deze kennis een belangrijk nieuw element toe door de baankansen van gedetineerden te vergelijken met een vergelijkbare groep werklozen. In tegenstelling tot eerder onderzoek gaat het niet om een experimentele studie, maar een quasi-experimentele opzet die de werkelijkheid goed benadert. Bovendien komen in dit onderzoek zowel de verklaringen van de achterstand als gevolg van ontbrekende vaardigheden als die op grond van stigma aan de orde. De studie van **Ramakers, Van Wilsem, Fleischmann, Apel, Goudriaan en Beijersbergen** leidt tot de verrassende conclusie dat ex-gedetineerden eerder een baan vinden dan een vergelijkbare groep reguliere werklozen. Hun onderzoek lijkt daarmee ondersteuning te bieden aan de inspanningen die op het gebied van nazorg worden gepleegd: ex-gedetineerden vinden mogelijk eerder een baan omdat resocialisatieprogramma's erop gericht zijn ontbrekende vaardigheden aan te leren of het stigma van een strafblad te overwinnen door specifieke arbeidsbemiddeling. Toekomstig onderzoek zal zich daarom moeten richten op de vraag in welk type banen de ex-gedetineerden terecht komen, of zij blijvend op de arbeidsmarkt zijn gere-integreerd, en vooral of dit recidive voorkomt.

De arbeidsmarktsituatie van ex-gedetineerden is problematisch vanwege hun complexe problematiek. Maar daarmee verschillen zij niet fundamenteel van andere groepen met multidimensionale problemen die (nog) geen criminaliteit hebben gepleegd. Ex-gedetineerden worden gediscrimineerd, maar misschien niet meer dan andere gestigmatiseerde groepen. Wel ligt voor de hand dat allochtone ex-gedetineerden erger worden gediscrimineerd dan blanke delinquenten. Zo bezien is eerder sprake van een groep in de samenleving die door zijn sociale achterstandspositie, psychiatrische of verslavingsproblematiek, gebrek aan sociale en beroepsmatige vaardigheden, en een al dan niet criminele achtergrond van werk wordt uitgesloten en gemarginaliseerd raakt, en van daaruit een uitweg zoekt in criminaliteit (Western, 2008). Als er iets duidelijk wordt uit dit themanummer, is het dat permanent investeren in opleiding, zorg en werk voor deze moeilijke groep zowel criminaliteit als recidive kan voorkomen en daarom als investering de moeite waard is.

Besluit

Een vierde mogelijke invalshoek is niet besproken: criminaliteit als werk. Al in de jaren dertig van de vorige eeuw verschenen biografische studies over professionele boeven, zoals *The professional thief* van Sutherland (1937) en *The jack-roller* van Shaw (1930). Deze studies lieten zien dat net als bij gewone beroepen toegang tot misdaadberoepen beperkt wordt door de juiste achtergrond en vaardigheden en dat beroepsvaardigheden worden overgedragen van ervaren op minder ervaren 'collega's', zoals dat ook in een conventionele werkomgeving gebeurt (Fagan & Freeman, 1999). De benadering van criminaliteit als werk past in het onderzoek naar de georganiseerde misdaad. Klassieke maffiaorganisaties worden wat betreft structuur vaak vergeleken met reguliere ondernemingen (Cressey, 1969), terwijl het in Nederland meer gaat om 'misdadondernemers' die in netwerk-werkverbanden met elkaar zaken doen (Kleemans e.a., 2002).

Hoewel het thema werk vanuit de hier besproken invalshoeken al lang tot het domein van de criminologie behoort, is er nog veel werk te doen. Juist door de versnippering over verschillende tradities ontbreekt een volledig en systematisch inzicht in de relaties tussen criminaliteit en werk. Het onderzoek dat is verricht, wordt gedomineerd door Amerikaanse studies. De resultaten daarvan en daaruit afgeleide theoretische verklaringen kunnen niet zomaar naar een Europese of Nederlandse context worden vertaald. Daarvoor verschillen maatschappelijke verhoudingen, arbeidsmarktomstandigheden en bijvoorbeeld het stelsel van sociale zekerheid te zeer. Juist omdat werk tot de belangrijkste levensdomeinen behoort, is meer systematisch criminologisch onderzoek nodig. Het *Tijdschrift voor Criminologie* wil met dit themanummer daartoe een aanzet geven.

Literatuur

- Agnew, R. (1985). A revised strain theory of delinquency. *Social Forces*, 64, 151-167.
- Apel, R., Paternoster, R., Bushway, S. & Brame, R. (2006). A job isn't just a job: The differential impact of formal versus informal work on adolescent problem behavior. *Crime & Delinquency*, 52, 333-369.
- Benson, M.L. (1998). Denying the guilty mind: Accounting for involvement in a white-collar crime. In: S.E.W.E. Henry (ed.). *The criminology theory reader*. New York: New York University Press, 247-264.
- Benson, M.L. & Simpson, S.S. (2009). *White-collar crime. An opportunity perspective*. London: Routledge.
- Benson, M.L., Madensen, T.D. & Eck, J.E. (2009). White-collar crime form an opportunity perspective. In: S.S. Simpson & D. Weisburd (eds.). *The criminology of white-collar crime*. New York: Springer, 176-193.
- Blickle, G., Schlegel, A., Fassbender, P. & Klein, U. (2006). Some personality correlates of business white-collar crime. *Applied Psychology: An International Review*, 55(2), 220-233.
- Boone, M. (2011). Judicial rehabilitation in the Netherlands: Balancing between safety and privacy. *European Journal of Probation*, 3(1), 63-78.
- Braithwaite, J. (1984). *Corporate crime in the pharmaceutical industry*. London: Routledge & Kegan Paul.

- Buikhuisen, W. & Dijksterhuis, F.P. (1969). Sollicitatiekansen van delinquenten. *Nederlands Tijdschrift voor Criminologie*, 11(1), 50-58.
- Bunt, H.G. van de (2010). Walls of secrecy and silence. The Madoff case and cartels in the construction industry. *Criminology & Public Policy*, 9(3), 435-453.
- Bunt, H.G. van de & Huisman, W. (2007). Organizational crime in the Netherlands. *Crime & Justice. A Review of Research*, 35, 217-260.
- Bushway, S.D. & Reuter, P. (2002). Labor markets and crime risk factors. In: L.W. Sherman, D.P. Farrington, B.C. Welsh & D.L. MacKenzie (eds.). *Preventing crime*. Abingdon, UK: Routledge, 198-240.
- Clinard, M.B. & Quinney, R. (1973). *Criminal behaviour systems: A typology* (2nd ed.). New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Cohen, L. & Felson, M. (1979). Social change and crime rate trends: A routine activity approach. *American Sociological Review*, 44, 588-608.
- Coleman, J.W. (1995). Motivation and opportunity. Understanding the causes of white-collar crime. In: G. Geis, R.F. Meier & L.M. Salinger (eds.). *White-collar crime; Classic and contemporary views*. New York: The Free Press, 360-381.
- Cools, M. (1994). *Werknemerscriminaliteit*. Brussel: VUBPress.
- Cressey, D. (1969). *Theft of the nation: The structure and operations of organized crime in America*. New York: Harper and Row.
- Crutchfield, R.D. & Pitchford, S.R. (1997). Work and crime: The effects of labor stratification. *Social Forces*, 76(1), 93-118.
- Dirkzwager, A.J.E., Nieuwbeerta, P. & Fiselier, J.P.S. (2009). Onbedoelde gevolgen van vrijheidsstraffen. Een literatuurstudie. *Tijdschrift voor Criminologie*, 51(1), 21-41.
- Eshuis, R.J.J. & Berg, E.A.I.M. van den (1995). *Dossier TCR. Tien jaar schone schijn*. Den Haag: WODC, K43.
- Fagan, J. & Freeman, R.B. (1999). Crime and work. In: M. Tonry (ed.). *Crime and justice: A review of research*, vol. 25. Chicago: University of Chicago Press, 225-290.
- Felson, M. (1986). Routine activities, social controls, rational decisions, and criminal outcomes. In: D. Cornish & R.V.G. Clarke (eds.). *The reasoning criminal*. New York: Springer-Verlag.
- Fischer, T. (2011). Internationale lessen voor een sluitende aanpak nazorg. Een literatuurstudie over evaluatieonderzoek naar nazorgprogramma's voor ex-gedetineerden. *Tijdschrift voor Veiligheid*, 10(3), n.n.g.
- Friedrichs, D.O. (2002). Occupational crime, occupational deviance and workplace crime. *Criminology and Criminal Justice*, 2(3), 243-256.
- Geis, G. (1996). The heavy electrical equipment antitrust cases: Price-fixing techniques and rationalizations. In: M.D. Ermann & R.J. Lundman (eds.). *Corporate and governmental deviance: Problems of organizational behavior in contemporary society*. New York: Oxford University Press, 98-117.
- Gottfredson, M.R., & Hirschi, T.H. (1990). *A general theory of crime*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Heuvel, G.A.A.J. van den (1999). *Criminaliteit en werk*. Stichting beroepsmoraal en misdaadpreventie.
- Heuvel, G.A.A.J. van den, Quaadvlieg, H.H.J., Reijntjes, J.M., Roef, D. & Zijlstra, J. (2003). *De maat van het onregelmatige. Een rapport over aard en omvang van de onregelmatigheden in de bouwnijverheid*. Kamerstuk 28 244 (9).
- Hirschi, T. & Gottfredson, M.R. (1993). Commentary: Testing the general theory of crime. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 30, 47-54.
- Hoekema, A.J. (1972). *Rechtsnormen en sociale feiten; een sociologisch onderzoek naar represieve reacties op kleine havendiefstal*. Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam.

- Jacobs, J. & Crepet, T. (2008). The expanding scope, use, and availability of criminal records. *Legislation and Public Policy*, 11, 177-213.
- Jenkins, A. & Braithwaite, J. (1993). Profits, pressure and corporate lawbreaking. *Crime, Law and Social Change*, 20(3), 221-232.
- Kaptein, M. (2008). Developing and testing a measure for the ethical culture of organizations: The corporate ethical virtues model. *Journal of Organizational Behavior*, 29(7), 923-947.
- Kleemans, E.R., Brienen, M.E.I. & Bunt, H.G. van de (2002). *Georganiseerde criminaliteit in Nederland: tweede rapportage op basis van de WODC-monitor*. Den Haag: WODC, Onderzoek en beleid 198.
- Kuppens, J. & Ferwerda, H. (2008). *Van binnen naar buiten. Een behoefteonderzoek naar aard en omvang van nazorg gedetineerden*. Den Haag/Arnhem: WODC/Bureau Beke.
- Laub, J.H. & Sampson, R.J. (2003). *Shared beginnings, divergent lives; Delinquent boys to age 70*. Cambridge: Harvard University Press.
- Laub, J.H., Nagin, D.S. & Sampson, R.J. (1998). Trajectories of change in criminal offending: Good marriages and the desistance process. *American Sociological Review*, 63, 225-238.
- Lee, K.B., Ashton, M.C. & Vries, R.E. de (2005). Predicting workplace delinquency and integrity with the HEXACO and five-factor models of personality structure. *Human Performance*, 18(2), 179-197.
- Lissenberg, E. (2008). *Klokkeluiders en verklikkers*. Rede uitgesproken door dr. Elisabeth Lissenberg bij haar afscheid als hoogleraar criminologie aan de Universiteit van Amsterdam op 15 februari 2008.
- Mars, G. (1982). *Cheats at work. An anthropology of workplace crime*. London: Unwin Paperbacks.
- Merton, R.K. (1938). Social structure and anomie. *American Sociological Review*, 3(5), 672-682.
- Nagin, D. & Waldfoegel, J. (1998). The effect of conviction on income through the life cycle. *International Review of Law and Economics*, 18(1), 25-40.
- Pager, D. (2003). The mark of a criminal record. *American Journal of Sociology*, 108 (5), 937-975.
- Paternoster, R., Bushway, S., Brame, R. & Apel, R. (2003). The effect of employment on delinquency and problem behaviors. *Social Forces*, 82, 297-335.
- Piliavin, I. & Gartner, R. (1981). *The impact of supported work on ex-offenders*. Madison: The Institute for Research on Poverty and Mathematica Policy Research, Inc.
- Piquero, N.L., Schoepfer, A. & Langton, L. (2008). Completely out of control or the desire to be in complete control? How low self-control and the desire for control relate to corporate offending. *Crime & Delinquency*, 56, 627-647.
- Punch, M. (1996). *Dirty business; Exploring corporate misconduct*. London: Sage Publications.
- Ragatz, L. & Fremouw, W. (2010). Critical examination of research on the psychological profiles of white-collar criminals. *Journal of Forensic Psychology Practice*, 10(5), 373-402.
- Raphael, S. & Winter-Ebner, R. (2001). Identifying the effect of unemployment on crime. *Journal of Law and Economics*, 44, 259-284.
- Rossi, P.H., Berk, R.A. & Lenihan, K.J. (1980). *Money, work and crime: Experimental evidence*. New York: Academic Press.
- Rovers, G.B. & Vries Robbé, E. de (2005). *Interne criminaliteit in de logistieke sector*. Den Haag: WODC.
- Sampson, R.J. & Laub, J.H. (1993). *Crime in the making: Pathways and turning points through life*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Savolainen, J. (2009). Work, family and criminal desistance. Adult social bonds in a Nordic welfare state. *British Journal of Criminology*, 49(3), 285-304.
- Schwartz, R.D. & Skolnick, J.H. (1962). Two studies of legal stigma. *Social Problems*, 10, 133-138.
- Shaw, C.R. (1930). *The jack-roller: A delinquent boy's own story*. Chicago: University of Chicago Press (heruitgave 1966).
- Shover, N. & Hochstetler, A. (2002). Cultural explanation and organizational crime. *Crime, Law & Social Change*, 37, 1-18.
- Shover, N. & Hunter, B.W. (2010). Blue-collar, white-collar: Crimes and mistake. In: W. Bernasco (ed.). *Offenders on offending: Learning about crime from criminals*. Cullompton, UK: Willan, 205-229.
- Staff, J., Osgood, D.W., Schulenberg, J.E., Bachman, J.G. & Messersmith, E.E. (2010). Explaining the relationship between employment and juvenile delinquency. *Criminology*, 48, 1101-1131.
- Sutherland, E.H. (1937). *The professional thief*. Chicago: Chicago University Press.
- Sutherland, E.H. (1949). *White collar crime*. New York: Dryden Press.
- Sykes, G.M. & Matza, D. (1957). Techniques of neutralization: A theory of delinquency. *American Sociological Review*, 22, 664-670.
- Uggen, C. & Wakefield, S. (2008). What have we learned from longitudinal studies of work and crime? In: A. Liberman (ed.). *The long view of crime: A synthesis of longitudinal research*. New York: Springer, 191-219.
- Verhage, A. (2011). *The anti money laundering complex and the compliance industry*. London: Routledge.
- Vermaas, J., Van der Linden, R., Serail, T. & Klomps, A. (2002). *De weg van de klokkenluider: keuzes en dilemma's. Onderzoek naar de klokkenluidersproblematiek in Nederland*. Den Haag/Doetinchem: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/Elsevier Bedrijfsinformatie.
- Warr, M. (1998). Life-course transitions and desistance from crime. *Criminology*, 36(2), 183-216.
- Weijters, G. & More, P. (2010). *De monitor nazorg ex-gedetineerden: ontwikkeling en eerste resultaten*. Den Haag: WODC, Cahier 2010-4.
- Western, B. (2002). The impact of incarceration on wage mobility and inequality. *American Sociological Review*, 67, 526-546.
- Western, B. (2008). Criminal background checks and employment among workers with criminal records. *Criminology & Public Policy*, 7(3), 413-417.
- Wingerden, S.G.C. van, Alberda, D., Moerings, L.M., Wartna, B.S.J. & Wilsem, J.A. van (2010). *Recidive en nazorg. Onderzoek onder oud-bewoners van Exodus, DOOR, Moria & Ontmoeting*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.